

Мадумарова М.К., Максимова Т., Куйчиев А.С.

**«МАНАС» ЭПОСУН ТАРЫХ ЖАНА ГЕОГРАФИЯ ПРЕДМЕТТЕРИ
МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛООНУН ЖОЛДОРУ**

Мадумарова М.К., Максимова Т., Куйчиев А.С.

**ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОСА «МАНАС» ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕГРИРОВАННОГО
ОБУЧЕНИЯ С ИСТОРИЕЙ И ГЕОГРАФИЕЙ**

М.К. Madumarova, Т. Maksitova, А.С. Kuychiev

**WAYS OF INTEGRATION OF EPIC «MANAS» WITH HISTORY
AND GEOGRAPHY**

УДК: 947.1/378:802

Педагогиканын, анын ичинде, адабиятты окутуунун методикасы илиминин башкы милдеттеринин бири өз алдынча, эркин, маданияттуу, адеп-ахлактуу, ар тараптан өнүккөн инсанды тарбиялоо жана билим берүү сапатын жогорулатуу болуп саналат. Учурда ЖОЖдордо Манас таануу предметин тарых предмети менен интеграциялап окутууга дээрлик маани берилбей келет. Андыктан түрдүү адистик боюнча билим алып жаткан жаш адистерге “Манас” эпосунун сюжетинде реалдуу тарыхый окуялар камтылганын, ал кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары баалуу экендигин, андагы идеялар мамлекетибиздин бекем түптөлүшүнө негиз боло ала турганын терең жеткире түшүндүрүү – маанилүү маселе. Макалада интеграциялап окутуунун актуалдуу маселелери чагылдырылган. «Манас» эпосун тарых, география предметтери менен интеграциялап окутуунун жолдору көрсөтүлгөн. Демек, Манас таануу курсун тарых жана география менен интеграциялоо окутуунун бир каражаты катары кирип, бул каражат эпостун мазмунун байытууга, түшүнүп окууга жана терең кабылдоого шарт түзөт.

Негизги сөздөр: билим берүү системасы, компетенттүүлүк, мобилдүүлүк, интеграция, логикалык ой-жүгүртүү, “Манас” эпосу, тарых, география, окутуунун технологиялары, географиялык карта.

Известно, что главной целью педагогики и методики обучения литературы является воспитание самостоятельной, свободной, культурной, нравственной и всесторонне развитой личности и повышение качества образования. В настоящее время в вузах при изучении дисциплины “Манасоведение” мало уделяется внимание его энциклопедическому значению. Студенты при изучении эпоса “Манас” не уделяют должного внимания его исторической ценности, что приводит к поверхностным знаниям исторических событий, исторических личностей, топонимики и географии кыргызов. Безусловно, подобные пробелы устраняются. В образовании начался ряд инновационных изменений. В этой статье отражаются актуальные задачи интегрированного обучения. В статье трактуются пути изучения эпоса «Манас» посредством интегрированного обучения с историей и географией. В результате, полученные знания по географии и истории создали возможность глубже воспринимать содержание эпоса.

Ключевые слова: система образования, компетентность, мобильность, интеграция, логическое мышление, эпос “Манас”, география, история, технологии обучения, географическая карта.

It is known that the main goal of pedagogy and methods of teaching literature is the education of independent, free,

cultural, moral and comprehensively developed personality and improvement in the quality of education. At present in the universities, when studying the discipline “Introduction of Manas” is paid a little attention to its encyclopedic value. Students in the study of the epic “Manas” do not pay attention to its historical value, which leads superficial knowledge of historical events, historical personalities, toponymy and geography of the Kyrgyz. This article treats the ways of studying the epos “Manas” through integrated learning with history and geography. As a result, the acquired knowledge of geography and history and created te opportunity to take deeper epic content.

Key words: teaching system, competency, mobilization, integration, logical thinking, “Manas” epic, the geography of kyrgyz people, teaching technologies, geographical map.

Доордун улам информациялык тараптан өтө тез ылдамдыкта өнүгүшү билим берүү тармагында да дидактикалык талаптардын жаңылануусуна алып келүүдө. Ошондуктан өлкөбүздө билим берүү системасынына өзгөртүүлөрдү киргизүү талабы актуалдуу көрүнүш. Билим берүүчү мекемелердин (мектептер, орто окуу жайлары, ЖОЖдор) окутуу процессинде жаңыча көз караштар пайда болду. Айрыкча азыркы доорго ылайык келген сапаттуу кадр даярдоо (интеллектуалдуу, компетенттүү, мобилдүү ж.б.) ЖОЖдордун алдына койгон максаттарынан бири болуп калды.

Учурда ЖОЖдордо билим берүүдө компетенттүүлүккө жетишүүгө басым жасалып жатат. Мына ушул окутуудагы компетенттүүлүктүн бири – берилген тапшырмаларды студенттер өз алдынча чыгармачылык менен чече билүүсү, алардын логикалык ой-жүгүртүүсүнүн өстүрүү болуп эсептелет. Студенттердин предметтерге болгон кызыгуусун арттыруу үчүн ар кандай усулдарды, технологияларды колдонуп жүрүшөт. Демек, окутууда туура тандалган технологиялар сабактын максатына жетүүсүн камсыздайт. Бул багытта жаңы технологияларды колдонуу аркылуу адистерди даярдоо перспективдүү жолдорунун бири катары кызмат кылат. Ошондой эле бул технологиялардын курамындагы окутуунун активдүү методдору, атап айтканда проблемалык лекция, өзүнчө темалар боюнча конференция, конкреттүү жагдайлардын анализи, иштиктүү оюндар, кроссворддор

ж.б. студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптандырат.

Гуманитардык илимдерди окутууда жаңы технологияларды колдонуу жакшы жыйынтыктарды бере алат. Биз Манас таануу предметин окутуу мисалында интеграциялык технологияларды пайдалануунун жолдоруна токтолгубуз келет. Интеграциялык технологиялар өз ичине сабактын максатын, планын, темасын, тибин, интеграциялоонун типтерин камтыйт. Билим берүүнү жаңыртууда окутууну уюштуруунун формалары салттык эмес методдорду колдонуу менен айырмаланат. Биз Манас таануу предметин башка предметтер менен интеграцияланган лекцияларды уюштурдук. Жыйынтыгында студенттер дүйнөнү бирдиктүү кабылдоого, предметке болгон изденүүчүлүк мамилеси өзгөрүп, изденүү жөндөмдүүлүгү өнүккөнү байкалды.

Интеграциялык процессти жүргүзүүдө стихиялуу жана башкаруу формаларын колдонууга болот. Стихиялык интеграцияны студенттердин өтүлүүчү теманы мугалимдин жардамысыз эле башка илимдер боюнча билген маалыматтары менен тактап, ой жүгүртө алышы менен түшүндүрөбүз. Интеграциянын бул түрү көп предметтерди окутууда пайдаланылат. Алсак, «Манас» эпосунун варианттарында Кыргызстандын тарыхый географиясына тиешелүү маалыматтар аябай көп. Эпостогу кээ бир байыркы жана азыркы жер-суу аталыштарынын так берилиши, эпостун реалдуу географияны атап жатканынын айгинелейт. Анда Евразиянын бүткүл мамлекеттеринин аты аталат. Атап айтканда, Чыгыштан Койкап тоолору, Батыштан Орол (Урал), Эдил (Волга), Нура, Кырым, Урумга (Римге), Түштүктө Тебит (Тибет), Ымалай (Гималай), Ындыстан (Индия), Меке, Мысыр (Египет), Магрип (Түндүк батыш Африка өлкөлөрү) жерлери жөнүндө да кеп болот. Студенттер бул топонимдерди окуганда эле окутуучунун жардамысыз аталган аймактар тууралуу сөз болуп жатканын жакшы түшүнүшөт. Ошондой эле алар Казакстан, Алтай, Кытай, Орто Азия, Чыгыш Түркстан тууралуу, андагы окуя болгон жерлерге талдоо жүргүзө алышат. Себеби бул аймактар боюнча алар географиялык, тарыхый маалыматка ээ. Сабак учурунда окутуучу үчүн ушу сыяктуу салыштыруучу суроолорду студенттерден суроо жетиштүү.

Ал эми башкаруу интеграциясы стихиялуу формадан бир аз айырмаланат. Интеграциялоонун бул түрү предмет аралык байланыштар менен тыгыз жүрөт. Мында окутуучу сабактын белгилүү баскычында табигый түрдө предмет аралык окуу материалдарынын мазмунуна шайкеш келген маалыматтарды алмак-салмак берип барат. Мисалга алсак, Манас таануу менен тарых предметин тарыхый мазмундагы материалдар аркылуу интеграциялайт. «Манас» эпосу Манастын тегин баяндоо менен башталат.

(С.Каралаев вариантында) Каракан, Огузкан, Аланчакан, Байгур, Бабыр, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып, Жакыптан Манас.

Ошентип, кыргыз санжырасында Манастын сегизинчи атасы Огузкан деп айтылып жатат. Эми тарыхый маалыматтарда же эмгектерде деп айтсак да болот, т.а. «Огуз намеде» болсо Угузкан (Огуз-Хан) б.з.ч. III кылымдан б.з.ч. I кылымдагы Хунну мамлекетинин падышасы деп жазылган. Аны кытайча Шануй экени белгиленет.

Кытай тарыхчысы Сыма Цзяндын «Тарыхый жазмалар» деген китебинде б.з.ч. 201-жылы Моде шануй (түркчө Огуз Хан) Борбордук Азияны Чыгыш Түркстанга чейин багындырганы жазылат. Ошондой эле ошол мезгилдерде кыргыз эли хуннулардын (гундардын) мамлекетинин курамында болушканы айтылат. Мугалим бул маалыматты Борбордук Азия б.з.ч. II кк. картасынан аталган аймактардагы улуттарды көрсөтүү менен түшүндүрөт.

Андан ары эпосто кыргыз элинин кытайлар тарабынан чабылышы, туш тарапка чачылышы сүрөттөлөт:

Бири кетти Берээнге,
Бири кетти Эрээнге.
Бири кетти Алтайга,
Бири кетти Кангайга (С.О.)

Бул саптардагы Берээн деп Бээжинди, ал эми Эрээн деп Иранды айтып жаткандай. Ал эми Алтай менен Кангайдын кыргыздар жашап келген жер экени маалым. Тарых китептеринде да кыргыз элинин түпкү мекени кайсы жер экендигин жөнүндө кайчылаш пикирлер айтылып жүрөт.

Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын жазуусунда кыргыздар эскерилгени менен алар баарлаган жер жөнүндө маалымат жок. Ал эми В.В. Бартольддун пикирине таянсак кыргыздардын түпкү мекени Батыш Монголиянын Кыргыз-Көлдүн (Хиргис-Нур) тегереги экендиги айтылат. Андан башка да биздин түпкү мекенибизди окумуштуулар Түштүк Сибирде, Алтай, Эне-Сай аймактары деп жазышат. Кытайлык байыркы тарыхчы Бан-Гу (б.з.ч. I к.) өзүнүн «Ханьшу» - «Хан сулалесинин тарыхы» деген эмгегинде: «кыргыздардан чыгышта 7 миң ли (1 ли-500м) узактыкта хунндардын шанүйлөрүнүн ордосу жайгашкан», - деп жазат. Мындай маалыматка негизденип, археолог-профессор Ю.С. Худяков, синолог Л.А. Боровкова жана айрым кыргыз окумуштуулары (Н.Ж. Чоротегин, К.С. Молдокасымов ж.б.) , б.з.ч. I-миң жылдыктын аягында кыргыздардын байыркы журту Чыгыш Теңир-Тоо району, азыркы Чыгыш Түркстандын Манас Кара-Шаар аттуу шаарларынын түндүк аймактары, ошондой эле Боро-Хоро тоо кыркасынын түндүгүрөөк жагы, б.а. Кыргызстандын азыркы территориясы менен катарлаш аймак болгон деген жыйынтыкка келишкен.

Ушул маалыматтарга негиздеп, эпостогу саптарда айтылган Манастын ата-журту Теңир-Тоо жөнүндөгү кеп тарыхый чындык кеп экенине ишеним жасайбыз. Эми андан ары интеграциялоонун экинчи баскычында интеграциялык процесс бир нече предметтик билимдердин комплексин түзөт. Мисалы:

Тоо бузулуп сай болду,
Сай козголуп тоо болду.
Аты калып өзү жок,
Ар канча деңиз жоголду.
Ошол күндөн ушул күн,
Деңиз кургап чөл болду.
Чөл бузулуп көл болду.
Түз бузулуп төр болду,
Чокусу көктү тиреген
Зоо бузулуп саз болду (“Семетей”).

Демейде бул саптарды геология илимдери менен тыгыз байланышта турганын анализдөөгө болот. Бир саптартарынан узак геологиялык мезгилдерди талдоого алабыз.

Асак, геологияда палеогон жана бор мезгилдеринде (мындан 37-137 млн жылдар мурун) биздин тоолуу аймактарды чөлдүү талааладын, өсүмдүк өспөгөн түздүктөрдүн болгондугу маалым. Ал эми Фергана өрөөнүндө болсо чалкыган көк деңиз каптап жаткан. Андан да мурда, юра мезгилинде (мындан 137-197 млн жылдар мурун) ушул аймактар климаты жылуу, субтропикалык өсүмдүктөрү дүркүрөп өсүп турган деген маалыматтар бар. Андан да мурда, пермь жана карбон мезгилдеринин аягында (мындан 240-335 млн жылдар мурун) Орто Азияда жалпак тоолор жана вулкандар атылып турган. Ошентип, жер бетинин түзүлүшү узак мезгилдер арасында алмашып тураарын геологияда далилдеп келишкен.

Көрүнүп тургандай интегративдүү сабактын бир түрүнө токтолдук, бирок мындай сабактардын түрлөрү өтө көп. Интеграциялоого эки, үч-төрт же беш предметтин да материалдарын бириктирүүгө болот. Материалдардын башка предметтердин алынышына жараша ошол предметчи мугалимдер менен биригип өткөнгө же окутуучу бир өзү (жетиштүү базалык билиминин негизинде) өтүүсү мүмкүн. Албетте башка предметтик мугалимдер менен биргеликте (бинардык сабактар) өтүлгөн сабактын финансылык маселесин өз ара келишип алыш керек. Себеби сабактын төлөнүшү албетте өтүлүүчү предмет мугалимине төлөнөт. Калган предмет окутуучулары усулдук кенеште каралган өз ара сабактарга катышуу планы боюнча гана катышып, теманын терең жеткирилиши үчүн гана жардам беришет. Албетте мындай сабактар дайым эле өтүлө бербейт. Ал атайын уюштурулган интеграциялык сабак эсептелет. Интеграциялык сабактарда окутуучу алдын ала теманы тандап алат жана анын бөлүмдөрүн, атайын окулуучу курсту, блокторду карайт. Андан кийин гана сабак

сынак же таймаш, аукцион, лекция ж.б. формаларда жүрүшү мүмкүн.

Окутуучу тараптан теманын мазмуну иреттелип, бири-бирине жакын темаларды айкалыштырып баруу үчүн календардык убакытты туура белгилеп коюу максатка ылайыктуу. География, тарых предметтери боюнча билим жана билгичтиктер студенттерде өтүлүүчү теманы түшүнүүгө, анын мазмунун кабылдоого шарт түзөөрү шексиз. Биз Манас таануу предметин география менен интеграциялоо үчүн окумуштуу-географ К.Матикеевдин айрым эмгектерин пайдаланууну сунуштайбыз.

Эпостун негизги өзөгүн Борбордук Азиянын, тактап айтканда Кытай жана Монголиянын чөлдүү талааларында жана тоолорундагы согуштук окуялар түзүп, андагы жеңиштер жана женилүүлөр баяндалат. Айтылган аймактардын ландшафтынын тарыхы 100 миллион жылдарды камтыйт. Улуу кыргыз дөөлөтүнүн мезгилинде кыргыздар Түндүк батыш деңизден (Түндүк муз океаны) Ысык деңизге (Индия деңизи), Тайып (Аравия) элинен Түнөргөн деңизге (Тынч океан) чейин болгон аралык жөнүндө маалыматы болуп, ал жактагы элдер менен мамиле кыла алган. Мындан сырткары кошуна тибет, кытай-манжурлардын да аймактарын кеңири билген. Тарыхта Улуу кыргыз каганатын эч ким талкалаган эмес. Аз убакытка болсо да Шибурден (Сибирь) Кара-Тоого (Кара-Корумга), “Узун дубалдан” Хазар (Каспий) деңизи ортосундагы аралыктарда кыргыздар жашап, көп жеңиштерге ээ болушкан, бирок калкынын санынын аздыгынан жана ээлик кылган территориянын эбегейсиз чоңдугунан акырындык менен ээлеген жерлеринен ажырап, соңку тарыхта азыркы биз турган чөлкөмдөр жана Теңир-Тоодо жашап калышкан. Аскердик жүрүштөрдүн башында жер шартын мыкты билген кишилер жол баштап жүргөнү байыртадан айтылып келет. Мисал келтирсек, Александр Македонскийдин жүрүшүндө жолду Аристотель көрсөтүп, биз жашаган чөлкөмдөргө чейин келген. «Манас» эпосунда кошунду Бакай баштаган. Анын милдети кошундун өргүй турган жерин, согуш баштаган талааны тактоо болгон. Эпосто Бакайдын жер таануу, астрономия илимдери боюнча илимдүү экендигин Азиянын топонимикасын так атаганынан билсе болот. Сабак учурунда балдардын көңүлүн Ажыбай менен Айдардын алтымыш тилде сүйлөй алышына маани бердирүү керек. Тил үйрөнүүдөн байыртадан бери кыргыздарда илим-билимге кызыккан кишилердин болгонун, бул багытта башка элдер менен тыгыз байланышта илим алышкандыгы жөнүндө да маалымат ала алабыз. Эпостун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүндө Бокмурундун Азия чөлкөмүн толук Айдарга баяндап бергенин, айрыкча кайсы жерге канча аралыкка барчу жолдун күн эсебинде эсептеп бергенине токтолуу зарыл. Бул жол эсепте-

рин бүгүнкү географтар да оңойчулук менен эсептей албай турганы шексиз.

Ушу сыяктуу интеграцияланган сабактарда географиялык картаны колдонуу аркылуу да эпосто айтылган кыргыздар жашап өткөн аймактарды, согуш талааларын, элдин көчүү жолдорун аныктоого болот. Студенттерге өз алдынча иштөө үчүн жол карталарын түзүү (кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга көчкөндөгү жана Алтайдан кыргыздардын Азирети-Тоого көчкөндөгү) тапшырмаларын берсе, аларда сабакка болгон кызыгуу да ойгонот.

Биз бул сыяктуу мисалдар менен интеграциялык сабактын уюштурулушу, ишке ашырылышы, материалдарды бириктирүүнүн этаптарын сунуштадык. Мындай сабактардын жыйынтыгы алгылыктуу экендиги практикада сыналуда.

Адабияттар:

1. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э. Абдылдаев. - Ф., 1981. - 265-б.
2. Байгазиев С. “Манасты” мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы [Текст] / С. Байгазиев / Кыргыз туусу. - Б., 2012. - 6-б.
3. «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С. Орозбаковдун варианты. - Б., 2010. - 1840-б.
4. Матикеев К. Борбордук Азия Манас доорунда [Текст] / К. Матикеев. - Ош, 1995. - 3-154-бб.
5. Рысбаев С. Манас таануу боюнча тесттик тапшырмалардын топтому [Текст]: С. Рысбаев, М. Мадумарова. - Б., 2015. - 67-б.
6. Мадумарова М. Интеграционные методы обучения предмету манасоведение с этнографией и топонимикой. / Мультидисциплинарный научно-практический журнал. - Воронеж, 2015. - №6. - С. 49.

Рецензент: к.пед.н., доцент Каранова Т.Н.